

WITOLD TYBOROWSKI

PRAWO O BODĄCYM WOLE W BIBLI I W STAROŻYTNEJ MEZOPOTAMII

Podobieństwa między kulturą prawną Izraela czasów pierwszej i drugiej Świątyni a zbiorami prawnymi starożytnej Mezopotamii, które zostały zauważone wraz z opublikowaniem *Praw Hammurabiego*, a następnie *Praw Esznunny* z XVIII wieku p.n.e., stały się inspiracją do ożywionej dyskusji wśród badaczy¹. W efekcie powstała bardzo obszerna literatura koncentrująca się wokół kilku istotnych wątków, wśród których najważniejsze są przepisy dotyczące bodącego wołu, analizowane dotychczas niejednokrotnie od strony teoretyczno-prawnej oraz religijnej². Okazuje się jednak, że kwestia ta ciągle nie może zostać uznana

¹ Stela zawierająca tekst praw, pocięta na cztery części, została odkryta pod koniec 1901 roku przez V. Scheila w Suzie, w zachodnim Iranie (starożytny Elam). Tabliczki zawierające *Prawa Esznunny* zostały odkryte podczas wykopalisk archeologicznych w Tell Abu Hermal, niedaleko Bagdadu w latach 1946-1948.

² Literatura zajmująca się tym tematem jest niezwykle liczna, toteż wczesne pozycje, do II wojny światowej, poza pracami J. Morgensterna (*The Book of the Covenant*, Cincinnati 1928) oraz M. Sulzburgera („Ancient Hebrew Law of Homicide: II”, *JQR* 5 (1915), 289-344), nie zostały tu niemal w ogóle przytoczone. Najważniejsze publikacje dotyczące tej tematyki, które ukazały się po II wojnie światowej, to: J. J. Finkelstein, *The Goring Ox: Some Historical Perspectives on Deodants, Forfeitures, Wrongful Death and the Western Notion of Sovereignty*, Philadelphia 1973; J. J. Finkelstein, *The Ox that gored*, Philadelphia 1981; M. Greenberg, „Some Postulates of Biblical Criminal Law”, w: *Yehezkel Kaufmann Jubilee Volume*, red. M. Haran, Jerusalem 1960, 5-28; M. Greenberg, „More Reflections on Biblical Criminal Law”,

za zamkniętą, ponieważ nowe ustalenia, pochodzące między innymi z obszaru badań historyczno-lingwistycznych, dostarczają kolejnych argumentów w sporze na temat możliwych powiązań pomiędzy tymi monumentami.

Regulacje obejmujące tę kwestię znajdują się w dwóch wspomnianych zbiorach prawnych Mezopotamii oraz w biblijnym Kodeksie Przymierza (Wj 20,22-23,33), a konkretnie w 21. rozdziale Księgi Wyjścia (w. 28-36.), najprawdopodobniej powstałej w V wieku p.n.e.³. Chronologicznie najwcześniejsze są zapisy *Praw Eszunnuny*, które poruszają tę kwestię w trzech paragrafach.

PE par. 53

Jeśli wół pobódl (drugiego) wołu na śmierć, właściciele wołów podzielą się wartością żyjącego wołu i trupem⁴ martwego wołu.

PE par. 54

Jeśli wół był (znany jako) bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły⁵ o tym jego właściciela, lecz on nie trzymał go pod kontrolą i [wół] pobódlby człowieka na śmierć, właściciel wołu zapłaci 2/3 miny srebra.

PE par. 55

Jeśli wół pobódl na śmierć niewolnika, 15 szekli srebra zapłaci.

Niewiele późniejszym zbiorem, powstałym w niedalekiej Babilonii, są *Prawa Hammurabiego*, najbardziej znany monument prawa orientального pochodzący ze starożytnej Mezopotamii, który również zawiera trzy paragrafy odnoszące się do szkód spowodowanych przez to zwierzę.

PH par. 250

w: *Studies in the Bible*, red. S. Japhet (Studia Hierosolymitana 31), Jerusalem 1986, 1-17; B. S. Jackson, *Essays in Jewish and Comparative Legal History*, Leiden 1975, zob. rozdział 5: „The Goring Ox”, 108-152; S. M. Paul, *Studies in the Book of the Covenant in the Light of Cuneiform and Biblical Law*, Leiden 1970; A. Van Selms, „The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law”, *ArOr* 18 (1950), 321-330; R. Westbrook, *Studies in Biblical and Cuneiform Law* (CRB 26), Paris 1988; R. Yaron, „The Goring Ox in Near Eastern Laws”, w: *Jewish Law in Ancient and Modern Israel. Selected Essays*, red. H. H. Cohn, Washington 1971, 50-60. Z nowszych opracowań szczególnie wartościowe są: P. Barmash, *Homicide in the Biblical World*, Cambridge 2004; B. L. Eichler, „Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, w: *Modern Scholarship in the Study of Torah. Contributions and Limitations*, red. Sh. Carmy, London 2005, 81-100; J. M. Sprinkle, „Law and Narrative in Exodus 19-24”, *JETS* 47 (2004), 235-252; B. Wells, „The Covenant Code and Near Eastern Legal Traditions: A Response to David P. Wright”, *Maarav* 13 (2006), 85-118; D. P. Wright, „The Compositional Logic of the Goring Ox and Negligence Laws in the Covenant Collection (Exodus 21:28-36)”, *ZABR* 10 (2004), 93-142; D. P. Wright, „The Laws of Hammurabi and the Covenant Code: A Response to Bruce Wells”, *Maarav* 13 (2006), 211-260.

³ *The Oxford Bible Commentary*, red. J. Burton, J. Muddiman, Oxford 2001, 6.

⁴ Dosł. *mięsem*, *uzu* (*širum*). *CAD* Š/III, 113.

⁵ Dosł. *powiadomiły* (*šudùm*), *CAD* I-J, 33.

Jeśli wół, idąc ulicą⁶, pobódl na śmierć człowieka, w sprawie tej roszczenia nie będzie.

PH par. 251

Jeśli wół był znany jako bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły jego (właściciela), że jest bodący, lecz on nie stępił jego rogów ani go nie pilnował, i ten wół pobódl na śmierć wolnego człowieka, ½ miny srebra zapłaci.

PH par. 252

Jeśli jest to niewolnik wolnego człowieka, 1/3 miny srebra zapłaci.

Jak widać, przepisy *Praw Esznunny* traktują o szerszym zakresie spraw, bo mamy w nich do czynienia zarówno ze zdarzeniem *przypadkowym*, jakim było zabicie jednego zwierzęcia przez drugie⁷, które – jak wyjaśniają prawa – nie było znane ze swego agresywnego temperamentu (par. 53), jak i z zaniedbaniem, którego efektem było zabicie człowieka przez zwierzę znane jako niebezpieczne (par. 54, 55)⁸. Warto także podkreślić, że w przepisach *Praw Esznunny* raz chodzi o śmierć zwierzęcia, a raz – człowieka, co skłania do pewnych wniosków na ten temat, gdyż *Prawa Hammurabiego* traktują jedynie o zabiciu człowieka. Jednak w tym ostatnim zbiorze znajdujemy pełne opracowanie problemu śmierci człowieka, spowodowanej przez wołu, ponieważ mówi się w nim zarówno o zdarzeniu przypadkowym, jak też – z udziałem zwierzęcia znanego jako bodliwe.⁹

Co istotne, oba zbiory niemal pokrywają się w bardzo wielu regulacjach dotyczących zabójstwa człowieka – raz jako osoby wolnej, innym razem jako niewolnika – przez wołu znanego ze swej agresywności. Warto zwrócić uwagę, że w obu sytuacjach właściciel wołu miał jedynie zapłacić odszkodowanie, które podane jest w różnych wysokościach, co było zapewne zależne od lokalnych uwarunkowań gospodarczych.

⁶ M. Stępień, *Kodeks Hammurabiego*, Warszawa 1996, 131. *Jeśli bydlę przechodząc ulicą.*

⁷ Należy podkreślić, że termin *przypadkowe* (*accidental*) nie jest tu do końca odpowiedni, ponieważ sugeruje on brak winy z którejkolwiek strony. Zob. M. A. Katz, „Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice, and Judicial Process”, *YJL* 4 (1992), 258-259; B. L. Eichler, „Study of the Bible”, 94. Jednakże samo zajście musiało zaistnieć wskutek braku zapobiegliwości ze strony wolarzy oraz temperamentu zwierzęcia, a więc nie bez jakiejś winy.

⁸ Pogląd taki sformułował wydawca praw Goetze [A. Goetze, „Laws of Eshnunna”, *AASOR* 31 (1951/2), 140] i był on następnie powtarzany przez kolejnych komentatorów, R. Yaron, *The Laws of Eshnunna*, Leiden 1988, 293; Burton i Muddiman, *The Oxford Bible*, 83; D. P. Wright, „The Compositional Logic of the Goring Ox”, 132.

⁹ Brakuje jedynie przepisów dotyczących zranienia człowieka, które jednak nie było przedmiotem regulacji, poza sytuacją, gdy było ono spowodowane przez innego człowieka. G. R. Driver, J. C. Miles, *The Babylonian Laws*, t. *Legal Commentary*, Oxford 1956, 407-409; Yaron, *The Laws of Eshnunna*, 298.

Tab. 1. Paralelne zapisy dotyczące szkód spowodowanych przez bodącego wołu
w *Prawach Hammurabiego* i *Prawach Esznunny*

Prawa Esznunny	Prawa Hammurabiego
Par. 54 Jeśli wół był (znany jako) bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły ¹⁰ o tym jego właściciela, lecz on nie trzymał go pod kontrolą i [wół] pobódlby człowieka na śmierć, właściciel wołu zapłaci 2/3 miny srebra.	Par. 251 Jeśli wół był znany jako bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły jego (właściciela), że jest bodący, lecz on nie stępił jego rogów ani go nie pilnował, i ten wół pobódl na śmierć wolnego człowieka, 1/2 miny srebra zapłaci.
Par. 55 Jeśliby pobódl na śmierć niewolnika, 15 szekli srebra zapłaci.	Par. 252 Jeśli jest to niewolnik wolnego człowieka, 1/3 miny srebra zapłaci.

Nieco kłopotliwe są pozostałe dwa paragrafy, po jednym w każdym ze zbiorów, które choć są podobne, to traktują o sprawach niewystępujących w drugim. Chodzi o spowodowanie śmierci człowieka (PH) oraz wołu (PE) przez zwierzę nieznanne z bodliwości. Co ciekawe, mimo bliskości geograficznej i czasowej, oba zbiory zawierają różne regulacje, zarówno jeśli chodzi o winę, jak i odpowiedzialność właściciela wołu, który był sprawcą straty.

Tabl. 2. Odmienne przepisy dotyczące bodącego wołu
w *Prawach Hammurabiego* i *Prawach Esznunny*

Prawa Esznunny	Prawa Hammurabiego
Par. 53 Jeśliby wół pobódl (drugiego) wołu na śmierć, właściciele wołów podziela się wartością żyjącego wołu i trupem martwego wołu.	
	Par. 250 Jeśliby wół, idąc ulicą, pobódl na śmierć człowieka, w sprawie tej roszczenia nie będzie.

Jak widać, choć w obu przypadkach okoliczności śmierci ofiary były takie same, *Prawa Esznunny* nakazują podzielenie się stratą, to jest połową trupa zabitego wołu oraz połową ceny zwierzęcia, które przeżyło. Rozwiązanie to wydaje

¹⁰ Dosl. *powiadomily* (*šudûm*), *CAD* I-J, 33.

się zgodne z elementarnym poczuciem sprawiedliwości, w sytuacji, gdy zaistniała strata, a trudno ustalić, która ze stron jest winowajcą. Było ono dogodne szczególnie dla właściciela martwego zwierzęcia, który był głównym poszkodowanym, lecz sprawiedliwe także dla właściciela wołu – sprawcy, który ponosił konsekwencje szkody wyrządzonej przez jego zwierzę.

Co ciekawe, *Prawa Hammurabiego* nie karzą właściciela wołu, który zabił człowieka, ani też nie przewidują żadnej rekompensaty dla rodziny zabitej osoby, stwierdzają po prostu, że w sprawie tej „roszczenia nie będzie” (*rugummâm ul išu*)¹¹. Rozwiązanie to jest, z kolei, o tyle zaskakujące, że w podobnych przypadkach zbiór ten nakazuje sprawcy wyrównanie straty¹². Co więcej, sformułowania par. 250 PH sugerują przynajmniej częściową winę właściciela wołu, bo zdarzenie to miało mieć miejsce w mieście lub w innym stałym osiedlu, gdzie zwierzę powinno być pilnowane¹³. W efekcie oba paragrafy sugerują rozbieżne rozwiązania w przypadku podobnych zdarzeń, co jest dość zaskakujące przy powszechnie uznawanym podobieństwie, a nawet pokrewieństwie obu zbiorów¹⁴.

W sumie zapisy obu zbiorów są niekompletne, bo nie wiadomo na przykład jakie były konsekwencje przypadkowego zabicia człowieka przez wołu w Eszunninie, czy też śmierci jednego wołu spowodowanej przez drugiego w Babilonii. Na pytania te nie da się na razie odpowiedzieć, bo zbiór *Praw Eszunniny* zachował się jedynie w postaci niepełnego odpisu, a *Prawa Hammurabiego* nie podejmują problemu śmierci jednego wołu wskutek pobudzenia go przez drugie zwierzę.¹⁵

Pełniejsze od obu zbiorów mezopotamskich opracowanie problemu bodącego wołu znajdujemy w przepisach Kodeksu Przymierza, młodszego od nich o ponad tysiącletcie.

¹¹ Według Goetze („Laws of Eshnunna”, 140) w tym przypadku właściciel wołu nie był karany, gdyż nie został on wcześniej upomniany o bodliwość swojego zwierzęcia.

¹² Na przykład par. 55, dotyczący spowodowania nieumyślnej szkody na polu, oraz par. 125, w którym mowa jest o kradzieży przedmiotów z domu, w którym były one odpłatnie przechowywane, a które właściciel domu musiał zwrócić właścicielowi. Por. Driver, Miles, *The Babylonian Laws*, 141-142, 239-240; B. S. Jackson, *Wisdom-Laws: A Study of the Mishpatim of Exodus 21:1-22:16*, Oxford 2006, 265-266.

¹³ Tekst mówi o napaści zwierzęcia nie na drodze (za miastem), *ina harranim*, lecz na ulicy, *siqum (su-qá-am)*. Por. Driver, Miles, *The Babylonian Laws*, 442-444; M. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997, 128; CAD H, 106; S, 401.

¹⁴ A. Goetze, „Mesopotamian Laws and the Historian”, *JAOS* 69 (1949), 119; Driver, Miles, *The Babylonian Laws*, 48-49; Yaron, *The Laws of Eshnunna*, 291-293; Jackson, *Wisdom-Laws*, 268; E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne*, Lublin 2009, 85-86; D. S. Farkas, „In Search of the Biblical Hammurabi”, *JBQ* 39 (2011), 159.

¹⁵ Zapewne dlatego, że była ona regulowana zwyczajem. Por. B. Wells, „Competing or Complementary? Judges and Elders in Biblical and Neo-Babylonian Law”, *ZABR* 16 (2010), 82.

KODEKS PRZYMIERZA¹⁶

Wj 21, 28

Jeżeli wół pobodzie na śmierć mężczyznę lub kobietę, wół musi być ukamienowany, a jego mięsa nie wolno jeść. Jego właściciel jednak będzie wolny [od winy].

Wj 21, 29

Jeżeli zaś wół od dawna był bodliwy, o czym ostrzegano jego właściciela, ten zaś nie pilnował go i [wół] spowodował śmierć mężczyzny albo kobiety – wół ma być ukamienowany, a jego właściciel także musi ponieść śmierć.

Wj 21, 30

Gdyby natomiast [w zamian za to] nałożono na niego karę pieniężną, jako okup za swoje życie musi dać tyle, ile mu nałożono.

Wj 21, 31

Jeśli [wół] pobodzie chłopca albo dziewczynę, należy postąpić z nim według tego samego prawa.

Wj 21, 32

Jeśli zaś wół pobodzie niewolnika albo niewolnicę, [właściciel wołu] ma dać jego właścicielowi 30 szekli srebra, wół zaś ma być ukamienowany.

Wj 21, 35¹⁷

Jeżeli czyjś wół pobodzie na śmierć wołu bliźniego, należy sprzedać żywego wołu, a pieniądze za niego rozdzielić na połowę. Także i tego [wołu] co padł, trzeba podzielić.

Wj 21, 36

Gdyby jednak było wiadomym, że wół był od dawna bodliwy, a właściciel go nie pilnował, musi on wyrównać szkodę: [da] wołu za wołu, a ten [wół], który padł, jemu przypadnie.

Jak widać zbiór ten zawiera aż siedem paragrafów dotyczących omawianej kwestii i są one podzielone na te, które dotyczą śmierci człowieka i te, które traktują o zabiciu zwierzęcia. Oprócz tego w obu przypadkach rozważa się zarówno sytuację przypadkowej śmierci ofiary, jak też spowodowanej przez zwierzę znane z bodliwości. Mowa tu jest o zdarzeniu spowodowanym przez zwierzę znane z bodliwości, ale też i uznawane za spokojne. Wreszcie rozważa się przypadki, w których ofiarą agresji wołu był człowiek wolny, dziecko, jak też niewolnik. Widać więc, że twórcy Kodeksu Przymierza pragnęli, aby w tym przypadku zbiór „opisywał” całość możliwych zdarzeń, toteż możliwe, że tworząc go, sięgnęli

¹⁶ Cytaty biblijne za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*. Opracował zespół pod redakcją ks. Michała Petera (Stary Testament), ks. Mariana Wolniewicza (Nowy Testament), Poznań 2003.

¹⁷ Wersety Wj 21, 33-34 dotyczą śmierci wołu w niezabezpieczonym wykopie wykonanym przez kogoś innego. Por. J. J. Finkelstein, „The Ox that gored”, 21-23.

do tekstów związanych z obcymi tradycjami prawnymi, zwłaszcza że niektóre z nich były szeroko znane w kręgach pisarskich i uznawane za starożytne i godne uznania.

Wszystko to wskazuje na bardziej przemyślaną redakcję Kodeksu Przymierza, który też jest bardziej kompletny w tej kwestii. Co istotne, wśród regulacji tych są cztery przepisy, które traktują o sytuacjach omawianych w prawach Eszunnun i Hammurabiego, toteż dają one możliwość porównania rozwiązań, jakie zastosowano we wszystkich monumentach.

Tab. 3. Wspólne zagadnienia dotyczące bodącego wołu poruszone w *Prawach Hammurabiego*, *Prawach Eszunnun* i *Kodeksie Przymierza*

Prawa Eszunnun	Prawa Hammurabiego	Kodeks Przymierza
	Par. 250 Jeśli wół idąc ulicą pobódl na śmierć człowieka w sprawie tej roszczenia nie będzie.	Wj 21, 28 Jeżeli wół pobodzie na śmierć mężczyznę lub kobietę, wół musi być ukamienowany, a jego mięsa nie wolno jeść. Jego właściciel jednak będzie wolny [od winy].
Par. 54 Jeśli wół był (znany jako) bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły ¹⁸ o tym jego właściciela, lecz on nie trzymał go pod kontrolą i [wół] pobódlby człowieka na śmierć, właściciel wołu zapłaci 2/3 miny srebra.	Par. 251 Jeśli wół był znany jako bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły jego (właściciela), że jest bodący, lecz on nie stępił jego rogów ani go nie pilnował, i ten wół pobódl na śmierć wolnego człowieka, 1/2 miny srebra zapłaci.	Wj 21, 29-30 Jeżeli zaś wół od dawna był bodliwy, o czym ostrzegano jego właściciela, ten zaś nie pilnował go i [wół] spowodował śmierć mężczyzny albo kobiety – wół ma być ukamienowany, a jego właściciel także musi ponieść śmierć. Gdyby natomiast [w zamian za to] nałożono na niego karę pieniężną, jako okup za swoje życie musi dać tyle, ile mu nałożono.

¹⁸ Dosl. *powiadomiły* (*šudûm*), CAD I-J, 33.

Prawa Eszunnuny	Prawa Hammurabiego	Kodeks Przymierza
Par. 55 Jeśliby pobódł na śmierć niewolnika, 15 szekli srebra zapłaci.	Par. 252 Jeśli jest to niewolnik wolnego człowieka, 1/3 miny srebra zapłaci.	Wj 21, 32 Jeśli zaś wół pobodzie niewolnika albo niewolnicę, [właściciel wołu] ma dać jego właścicielowi 30 szekli srebra, wół zaś ma być ukamienowany.
Par. 53 Jeśliby wół pobódł (drugiego) wołu na śmierć, właściciele wołów podzielą się wartością żyjącego wołu i trupem martwego wołu.		Wj 21, 35 Jeżeli czyjś wół pobodzie na śmierć wołu bliźniego, należy sprzedać żywego wołu, a pieniądze za niego rozdzielić na połowę. Także i tego [wołu], co padł trzeba podzielić.

Na początek warto zauważyć, że – zwłaszcza w części dotyczącej zabicia człowieka przez wołu – widać wyraźne różnice między zbiorami mezopotamskimi a Kodeksem Przymierza. Niemal od zawsze rzeczą szczególnie dobitnie podkreślaną w nauczaniu jest *kara* dla zwierzęcia za spowodowanie śmierci człowieka w sposób przypadkowy, gdyż w Biblii jest ona bardziej archaiczna i ma charakter sankcji religijnej¹⁹. Co istotne, w przeciwieństwie do *Praw Hammurabiego* (par. 250), które także regulują sprawę *przypadkowej* śmierci człowieka, w Kodeksie Przymierza również właściciel wołu jest karany śmiercią.

Nie mniej wyrazista różnica między Kodeksem Przymierza a zbiorami akadyjskimi ma miejsce w przypadku śmierci człowieka, gdy wół był znany ze swojej agresywności. Prawa mezopotamskie przewidują w takiej sytuacji jedynie odszkodowanie, a w Kodeksie Przymierza, w jego podstawowym wariantcie, zabity

¹⁹ Według niektórych badaczy na archaiczność przepisów biblijnych miała wskazywać właśnie kara dla wołu, którego traktowano podmiotowo, jako świadomego sprawcę danego czynu. Zob. J. Morgenstern, *The Book of the Covenant*, Cincinnati 1928, 89-91; Goetze, „Mesopotamian Laws”, 119; Burton, Muddiman, *The Oxford Bible*, 83; Eichler, „Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, 94. Według innych kara dla wołu była zniszczeniem go, bo zabicie przez niego człowieka wiązało się ze zbeszczeszczaniem wizerunku Boga w człowieku, za co Tora przewidywała karę śmierci (Rdz 9,5). Por. B. S. Jackson, „The Goring Ox”, 114; J. B. Jordan, *The Law of the Covenant*, Tyler 1984, 123; Burton, Muddiman, *The Oxford Bible*, 83; J. Girgen, „The Historical and Contemporary Prosecution and Punishment of Animals”, *Animal Law* 9 (2003), 130; inaczej – („Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice, and Judicial Process”, 266-268). Według Eichlera („Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, 94) z tego właśnie względu nie należało spożywać mięsa takiego zwierzęcia.

miał być zarówno wół – sprawca szkody, jak też jego właściciel. Jedyne alternatywnie, zamiast tego mógł on zapłacić karę grzywny, której wysokość miała być arbitralnie ustalona²⁰. Należy podkreślić, że oba rozwiązania zapisane w Biblii można pogodzić z duchem praw babilońskich, ponieważ w pierwszym przypadku jest to po prostu zastosowanie prawa talionu, a w drugim jest ono paralelne do przepisów praw mezopotamskich zapisanych w par. 54 PE i 252 PH²¹. Jedyne obowiązek zabicia wołu, w obu przepisach prawa hebrajskiego, odróżnia je od pozostałych zbiorów, lecz nie musi to świadczyć o braku pokrewieństwa między tymi regulacjami²².

Analogiczne podobieństwa i różnice, między zbiorami mezopotamskimi a Kodeksem Przymierza, widoczne są w sytuacji, gdyby wół (znany z bodliwości) zabił niewolnika. Także w tym przypadku zwierzę miało być ukamienowane, a jego właściciel miał zapłacić odszkodowanie właścicielowi niewolnika i choć jego wysokość ustalona była na innym poziomie, istota kary pozostawała w zasadzie ta sama²³.

Najbliższe podobieństwo między prawami mezopotamskimi a Kodeksem Przymierza (Wj 21,35) obserwujemy w przypadku *Praw Esznunny* (par. 5) w przepisach dotyczących śmierci wołu spowodowanej przez innego wołu, którego agresywny temperament nie był znany. Mimo nieco odmiennych sformułowań oba paragrafy przewidują dokładnie takie same konsekwencje, podział srebra równej wartości żywego zwierzęcia i – ciała martwego wołu, które z pewnością podlegało konsumpcji²⁴. W rezultacie trudno oprzeć się wrażeniu, że mamy tu do czynienia z zapożyczeniem, którego zaistnienie trudno jednak wytłumaczyć, bo w opinii badaczy *Prawa Esznunny* były znane tylko lokalnie i nie posiadamy żadnych

²⁰ Jordan, *The Law of the Covenant*, 124-125; Yaron, *The Laws of Eshnunna*, 291-292; B. Wells, „The Covenant Code and Near Eastern Legal Traditions”, 100-102. Według Loewenstamma [S. E. Loewenstamm, „Exodus XXI, 22-25”, *VT* 27 (1977), 354] rodzina poszkodowanego stawała się panem życia i śmierci właściciela wołu.

²¹ J. K. Mikliszanski, „The Law of Retaliation and the Pentateuch”, *JBL* 66 (1947), 297; H. J. Boecker, *Law and the Administration of Justice in the Old Testament and Ancient East*, Augsburg 1980, 172; Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności*, 102.

²² Warto zauważyć, że rozwiązania zapisane w Biblii, pozbawione elementów religijnych (kamienowanie wołu), byłyby znacznie bliższe prawom babilońskim. Por. Driver, Miles, *The Babylonian Laws*, 444. Van Selms twierdził, że te różnice religijne stoją właśnie na przeszkodzie, aby uznać, że jedne przepisy są wzorowane na drugich [A. van Selms, „The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law”, 321-330].

²³ Różnica polegała na tym, że w Kodeksie Przymierza wół miał być ukamienowany.

²⁴ Oczywiście srebro to miało być wyłożone przez właściciela wołu – sprawcy straty. Paralelizm tych przepisów Wells („The Covenant Code”, 104; Wells, „Introduction. The Idea of a Shared Tradition”, w: *Law from the Tigris to the Tiber: The Writings of Raymond Westbrook*, red. B. Wells, R. Magdalene, Winona Lake 2009, XVII) uważa za najbliższe podobieństwo między wszystkimi tekstami biblijnymi a pozabiblijnymi.

ich kopii z pierwszego tysiąclecia p.n.e., co czyni niemożliwym taki transfer²⁵. W tej sytuacji podobieństwo wynikać mogło bądź to, jak twierdzą niektórzy, ze wspólnego dla ludów semickich, bardziej archaicznego prawa zwyczajowego, które miało być źródłem przynajmniej części regulacji znanych zbiorów, bądź to – z podobnych realiów życia i zwyczajów prawnych, które pojawiały się wskutek zaistnienia określonych praktyk²⁶.

Kodeks Przymierza dodaje jeszcze w podobnym duchu sformułowany przepis, mówiący o tym, że gdyby strata została spowodowana przez wołu znanego ze swej bodliwości, to jego właściciel odkupi żywego wołu człowiekowi, który poniósł stratę, a sam zabierze zabite zwierzę²⁷.

W sumie mimo podobieństw, czy wręcz paraleli między tymi zbiorami, nie jest jednak możliwe wskazanie na bezpośrednią zależność czy zapożyczenia z *Praw Hammurabiego* do Kodeksu Przymierza. Nie jest to zaskakujące skoro, jak już powiedziano, bliskie sobie czasowo i geograficznie prawa Esznunny i Hammurabiego także wykazują istotne różnice w regulacjach dotyczących podobnych zdarzeń²⁸.

Tab. 4. Zestawienie przepisów prawnych dotyczących bodącego wołu w *Prawach Hammurabiego* i Kodeksie Przymierza

Prawa Hammurabiego	Kodeks Przymierza
Par. 250 Jeśli wół idąc ulicą pobodł na śmierć człowieka, w sprawie tej roszczenia nie będzie.	Wj 21, 28 Jeżeli wół pobodzie na śmierć mężczyznę lub kobietę, wół musi być ukamienowany, a jego mięsa nie wolno jeść. Jego właściciel jednak będzie wolny [od winy].

²⁵ Yaron, *The Laws of Eshnunna*, 292-293.

²⁶ Por. np. Driver, Miles, *The Babylonian Laws*, 444; Yaron, *The Laws of Eshnunna*, 292-293; P. Barmash, *Homicide in the Biblical World*, Cambridge 2004, 141. Smith twierdzi [M. Smith, „The Common Theology of the Ancient Near East”, *JBL* 71 (1952), 137], że mogło to być zapożyczone z tradycji lokalnych, kananejskich. O popularności przepisów dotyczących wołów w Oriencie, por. Finkelstein, „The Ox that gored”, 5-6.

²⁷ Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że podobna zasada obowiązywała także w Esznunnie, choć nie jest to potwierdzone żadnym przepisem prawnym w tym zbiorze. Jackson, *Wisdom-Laws*, 284-285.

²⁸ W efekcie liczni badacze, jak Finkelstein („The Ox that gored”, 39), są zdania, że różnice między zbiorami są bardziej wyraziste niż podobieństwa. Por. także Wells, „Introduction”, XV.

<p>Par. 251 Jeśli wół był znany jako bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły jego (właściciela), że jest bodący, lecz on nie stąpił jego rogów ani go nie pilnował i ten wół pobódnął na śmierć wolnego człowieka, ½ miny srebra zapłaci.</p>	<p>Wj 21, 29 Jeżeli zaś wół od dawna był bodliwy, o czym ostrzegano jego właściciela, ten zaś nie pilnował go i [wół] spowodował śmierć mężczyzny albo kobiety – wół ma być ukamienowany, a jego właściciel także musi ponieść śmierć.</p> <p>Wj 21, 30 Gdyby natomiast [w zamian za to] nałożono na niego karę pieniężną, jako okup za swoje życie musi dać tyle, ile mu nałożono.</p>
<p>Par. 252 Jeśli jest to niewolnik wolnego człowieka 1/3 miny srebra zapłaci.</p>	<p>Wj 21, 32 Jeśli zaś wół pobodzie niewolnika albo niewolnicę, [właściciel wołu] ma dać jego właścicielowi 30 szekli srebra, wół zaś ma być ukamienowany.</p>

Z pozorów, w takiej sytuacji, problem ewentualnych zapożyczeń z *Praw Hammurabiego* do Kodeksu Przymierza, najczęściej sugerowanych w nauce, także mogłyby się wydawać mało prawdopodobny²⁹. Mimo to w nowszych publikacjach jest on ponownie podnoszony, pozwalają na to ustalenia na płaszczyźnie filologicznej. Jak wykazał Eichler (2005), interesujące nas zapisy tekstu biblijnego składają się z dwóch odrębnych części dotyczących (1) śmierci człowieka oraz (2) zabicia wołu, z których jedna wskazuje na zewnętrzne pochodzenie³⁰. Okazuje się bowiem, że w przepisach dotyczących śmiertelnego pobodzenia człowieka, Kodeks Przymierza używa słownictwa typowego dla hebrajszczyzny biblijnej, niewykazującego obcych zapożyczeń³¹. W drugim przypadku jest ono zredagowane pod wpływem języka akadyjskiego i choć jest ono zbliżone do hebrajszczyzny, to kluczowe terminy

²⁹ Na temat podobieństw i zależności między Kodeksem Przymierza a Prawami Hammurabiego, por. D. S. Farkas, „In Search of the Biblical Hammurabi”, *JBQ* 39 (2011), 159-165.

³⁰ Warto zauważyć, że przepisy te są rozdzielone wersetami 33 i 34, które traktują o przypadkowym spowodowaniu śmierci wołu przez osobę trzecią. Por. Finkelstein, „The Ox that gored”, 21-23.

³¹ W tym przypadku termin, „bóś”, który oddany jest poświadczonym w innych miejscach czasownikiem *ngb*, a „powiadamiać” – dobrze znanym czasownikiem *wd*. Por. Eichler, „Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, 96. Zróżnicowanie omawianych tu terminów zauważone zostało już wcześniej (www.jewishencyclopedia.com/articles/6817-goring-ox) jednak nie potrafiono wskazać na obce pochodzenie terminów *ngp* i *yd*. Pierwszy z tych terminów (*ngp*) występuje jeszcze tylko w 2 Krn 13,15, podczas gdy drugi można znaleźć w większej liczbie form i kontekstów. Por. B. Davidson, *The Analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*, Lynn 1981, 298, 534. Hasło „goring ox” nie pojawia się w drukowanych wersjach *The Jewish Encyclopedia*, ani też *Encyclopedia Hebraica*.

„bóść”, *ngp* oraz „powiadamiać, uświadamiać” *wd'* nie są rdzennie hebrajskie i w tym znaczeniu niemal nie występują nigdzie indziej w Biblii³². W efekcie można stwierdzić, że przepisy pierwszej grupy (śmierć człowieka) są oryginalnym tekstem hebrajskim, a drugie (śmierć wołu) są zapożyczeniem z obcej tradycji literackiej³³.

Fenomen ten można wytłumaczyć procesem powstawania ostatecznej wersji Kodeksu Przymierza, który – w sposób typowy dla starożytnych kodyfikacji – pierwotnie był zapewne dość skromny w swoich rozmiarach i odnosił się przede wszystkim do najważniejszych problemów prawnych, takich jak śmierć człowieka, pomijając mniej istotne, jak strata zwierzęcia. Te ostatnie były pierwotnie regulowane zwyczajem, a dopiero stopniowo wzbogacano je regulacjami władców, lub zapożyczeniami, co mogło mieć miejsce także w tym przypadku. Problem polega jednak na tym, że prawa Hammurabiego, które wskazywane są jako źródło takiego zapożyczenia, nie zawierają zapisów dotyczących śmiertelnego pobodzenia wołu przez wołu, toteż nie można tu mówić o prostym transferze regulacji prawnej z tego zbioru.

Tab. 5. Przepisy dotyczące bodącego wołu
w *Prawach Hammurabiego* i Kodeksie Przymierza

Prawa Hammurabiego	Kodeks Przymierza
Śmierć człowieka	
Par. 250 Jeśli wół idąc na ulicy pobódl na śmierć człowieka, w sprawie tej roszczenia nie będzie.	Wj 21,28 Jeżeli wół pobodzie na śmierć mężczyznę lub kobietę, wół musi być ukamienowany, a jego mięsa nie wolno jeść. Jego właściciel jednak będzie wolny [od winy].
Par. 251 Jeśli wół był znany jako bodący i (władze) dzielnicy uświadomiły jego (właściciela), że jest bodący, lecz on nie stępił jego rogów ani go nie pilnował i ten wół pobódl na śmierć wolnego człowieka, ½ miny srebra zapłaci.	Wj 21,29 Jeżeli zaś wół od dawna był bodliwy, o czym ostrzegano jego właściciela, ten zaś nie pilnował go i [wół] spowodował śmierć mężczyzny albo kobiety – wół ma być ukamienowany, a jego właściciel także musi ponieść śmierć.

³² Czasownik *ngp*, utworzony jest od akadyjskiego *nakāpum*, a „powiadamiać”, *yd'* pochodzi od akadyjskiego *idum*. Por. *CAD* N 156, I-J, 31; Eichler, „Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, 96. Jackson [B. S. Jackson, „The Goring Ox Again”, *JJP* 18 (1974), 63] uważa to za *scribal error*.

³³ O możliwości takiej pisał już Finkelstein („The Ox that gored”, 21-22).

	Wj 21,30 Gdyby natomiast [w zamian za to] nałożono na niego karę pieniężną, jako okup za swoje życie musi dać tyle, ile mu nałożono.
	Wj 21,31 Jeśli [wół] pobodzie chłopca albo dziewczynę, należy postąpić z nim według tego samego prawa.
Par. 252 Jeśli jest to niewolnik wolnego człowieka, 1/3 miny srebra zapłaci.	Wj 21,32 Jeśli zaś wół pobodzie niewolnika albo niewolnicę, [właściciel wołu] ma dać jego właścicielowi 30 szekli srebra, wół zaś ma być ukamienowany.
Śmierć wołu	
	Wj 21,35 Jeżeli czyjś wół pobodzie na śmierć wołu bliźniego, należy sprzedać żywego wołu, a pieniądze za niego rozdzielić na połowę. Także i tego [wołu], co padł, trzeba podzielić.
	Wj 21,36 Gdyby jednak było wiadomym, że wół był od dawna bodliwy, a właściciel go nie pilnował, musi on wyrównać szkodę: [da] wołu za wołu, a ten [wół], który padł, jemu przypadnie.

W takiej sytuacji prawdopodobna wydaje się jedynie opcja taka, że judzcy pisarze tworzący ostateczną redakcję Kodeksu Przymierza, do oryginalnych przepisów dotyczących śmierci człowieka spowodowanej przez bodącego wołu dopisali dodatkowe regulacje odnoszące się do śmierci jednego zwierzęcia wskutek pobodzenia go przez drugie. Ponieważ paragrafu takiego nie znaleźli w znanych im prawach Hammurabiego, jako wzorcem posłużyli się tymi, które mówiły o nieszczęśliwym zdarzeniu z udziałem człowieka. Wskazuje to więc na znajomość przez autorów tekstu biblijnego literatury, języka i pisma używanego w Babilonii w połowie pierwszego tysiąclecia p.n.e., lecz fakt ten jest dobrze znany z innych zapożyczeń, które spotykamy w Biblii (na przykład narracja o potopie)³⁴. Przepisy te są więc najprawdopodobniej oryginalnym dziełem skrybów hebrajskich,

³⁴ Co więcej, pismo klinowe i język akadyjski znane były także w Palestynie już od połowy drugiego tysiąclecia p.n.e., o czym świadczą listy z Tell el-Amarna oraz znaleziska tekstów klinowych pochodzących z pierwszego tysiąclecia p.n.e., w samej Palestynie. Por. Eichler, „Study of the Bible in the Light of Our Knowledge of the Ancient Near East”, 96.

stworzonym jedynie według językowego wzorca tekstu akadyjskiego³⁵. Powodem takiego kroku mogła być z jednej strony chęć stworzenia w Biblii w miarę kompletnego zespołu przepisów dotyczących omawianej sprawy, z drugiej – nadania mu cech podobieństwa do dobrze znanego i cieszącego się sławą starożytnego już ówczesnie tekstu *Praw Hammurabiego*³⁶.

Oczywiście biblijne i mezopotamskie zbiory prawne wykazują znaczące różnice, bo choć w każdym z nich warstwa prawnicza jest ważniejsza od klasycznej narracji, to w Pięcioksięgu wskazuje się na różne motywy i aspekty związane z przeżyciami wewnętrznymi uczestników niektórych zdarzeń, których ogólnie brakuje w zbiorach pochodzących z międzyrzecza³⁷. Oznacza to, że nawet jeśli *Prawa Hammurabiego* były inspiracją do regulacji Pięcioksięgu, to zostały one przetworzone przez czynniki kulturowe i środowiskowe, w których powstało prawo Kodeksu Przymierza. Na tej podstawie nie można z pewnością powiedzieć, że w starożytnym Izraelu, po powstaniu Pięcioksięgu, znane były *Prawa Hammurabiego*, bądź też nawet zrodziła się świadomość ich istnienia. Jak już powiedziano, nawet w Babilonii w pierwszym tysiącleciu p.n.e., prawa funkcjonowały jedynie w postaci luźnych odpisów i nie wiadomo, czy także tam znany był cały ich tekst.

Podsumowując można powiedzieć, że podobieństwa regulacji prawnych dotyczących bodącego wołu, jakie znajdujemy w trzech omawianych tu zbiorach prawnych, są dowodem i przykładem subtelnych oddziaływań między rzeczywistością prawną a literaturą różnych kultur starożytnego Orientu. Mechanizmy te ulegały z czasem zatarciu, jednak są one dostrzegalne w analizie językowej, która jest w stanie wskazać sam proces oraz motywy zapożyczenia pomiędzy zbiorami powstałymi a funkcjonującymi w różnych obszarach i epokach.

Wreszcie, ujawniony tu przypadek zapożyczenia językowego z literatury akadyjskiej do hebrajszczyzny biblijnej, jest kolejnym wskazaniem na znaczenie niewoli babilońskiej dla starożytnego Izraela i jego tradycji. Widać bowiem, że jego elity nie tylko nie odgradzały się uprzedzeniami czy nieufnością, lecz zapoznały się z tradycją ustną, a nawet zadały sobie trud zdobycia dostępu do dziedzictwa literackiego spisane na tabliczkach. Wiązało się to z koniecznością poznania

³⁵ Według Wrighta (D. P. Wright, *Inventing God's Law. How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*, New York – Oxford 2009, 223-225) tekst biblijny mógł być bezpośrednio wzorowany na *Prawach Hammurabiego* lub innym nieznanym źródle klinowym, co wydaje się mało prawdopodobne.

³⁶ Jak sugerują autorzy *Encyklopedii Żydowskiej* (www.jewishencyclopedia.com/articles/6817-goring-ox) celem takiego rozwinięcia skromnych pierwotnie przepisów, dotyczących szkód dotyczących człowieka i uszczuplających majątek, wyrządzonych przez wołu, było danie wzorca postępowania w podobnych sytuacjach spowodowanych przez jakiegokolwiek inne oswojone zwierzę.

³⁷ A. Bartor, *Reading Law as Narrative: A Study in the Casuistic Laws of the Pentateuch* (STS 3), Atlanta – Leiden 2010, 183-185.

nieużywanego już w mowie języka akadyjskiego oraz dość trudnego systemu pisma klinowego.

THE LAW ON THE GORING OX IN THE HEBREW BIBLE AND ANCIENT MESOPOTAMIA

Summary

Regulations concerning the goring ox can be found in three law collections from the Ancient Near East, the Laws of Eshnunna, Laws of Hammurabi and the Code of Covenant in the Bible (Ex 20:22-23:33). The paragraphs which speak of this issue appear in two groups, those which describe accidental or expected injury or death of a man or another ox. One should mention that the smallest concern in the matter is revealed by the famous Laws of Hammurabi which speak only about the threat which might be faced exclusively by a man. The other two collections contain regulations concerning injures of both men and animals.

What is important, the regulations of all the three legal monuments show common features, although it is surprising that the closest similarity in the matter in question can be found between the Laws of Eshnunna and the Code of Covenant. This is so in spite of the fact that the two collections were drafted in areas distant from each other and one came into existence more than a thousand years earlier than the other. Both laws treat the damage done by the dangerous beast in very similar way and the only difference is that that in case of homicide 'guilty' animal is the be stoned in the Code of Covenant, which was a religious penalty not found in Mesopotamia. In both collections (LE par. 53, Ex 21:35) the difference does not appear in the case of a damage of another ox by the gorer and so they do not differ at all from each other in this respect. This is quite surprising since there is no proof that the Laws of Eshnunna were known in the first millennium BC and so any direct influence of the Mesopotamian law on Biblical regulations does not seem possible.

On the other hand it is thus quite noteworthy that the Code of Covenant shows little similarities with the regulations of the Laws of Hammurabi which were well known in the first millennium which is proved by numerous copies unearthed in modern Babylon (Iraq). One should notice that in contradiction to the Laws of Eshnunna and the Code of Covenant the Babylonian Laws do not speak of damage of an animal by the dangerous ox. This fact and a philological analysis testify that the Biblical regulations were not drafted under direct inspiration of the Laws of Hammurabi, but they could be composed in the way to show similarities to the Babylonian collection, although we do not find paragraphs which might have been exact pattern for them. This is proved in particular by the fact that the Bible uses notions which are loaned from Akkadian which the Biblical author must have known himself.

The conclusion expressed above proves that the transfer of some legal and literary traditions from Mesopotamia to Ancient Israel was not done by anonymous traditions or simple shift of patterns, but it appeared along the will of the authors of biblical text who used important compositions which belonged to other cultural traditions because they wanted to make their own collection more prominent.